

AXBOROT-KUTUBXONA XIZMATLARI SIFATINI OSHIRISHDA
NORMATIV-HUQUQIY BAZANING O'RNI: ZAMONAVIY HOLAT VA
TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI

Toshkent Shahar "Bilim" axborot-kutubxona markazi

Matyaqubova Sharifajon© axborot-bibliografiya xizmati bosh bibliografi,

Magistr +998997366807

sharifajonmatyaqubova342@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda axborot-kutubxona xizmatlarini rivojlantirish va ularning sifatini oshirishda normativ-huquqiy bazaning o'rni tahlil qilinadi. Amaldagi qonunchilikning zamonaviy kutubxonachilik, raqamli axborot resurslari, elektron xizmatlar, foydalanuvchilarning huquqlari, mualliflik huquqi va axborot xavfsizligi bilan bog'liq talablarni tartibga solish imkoniyatlari hamda mavjud muammolar o'rganilib, normativ-huquqiy bazani takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: axborot-kutubxona xizmati, normativ-huquqiy baza, kutubxona xizmatlari sifati, raqamli kutubxona, elektron resurslar, foydalanuvchi huquqlari, mualliflik huquqi, axborot xavfsizligi.

Abstract. The article analyzes the role of the regulatory and legal framework in improving the quality and development of information and library services in Uzbekistan. It examines the extent to which the current legislation corresponds to contemporary librarianship, digital information resources, electronic services, users' rights, copyright and information security requirements, identifies existing legal and regulatory challenges, and proposes priority directions for further improvement of the regulatory framework.

Keywords: information and library services, regulatory and legal framework, quality of library services, digital library, electronic resources, users' rights, copyright, information security.

Kirish

Bugungi axborotlashgan jamiyat sharoitida kutubxonaning ijtimoiy vazifasi an'anaviy bosma nashrlarni saqlash va foydalanuvchiga taqdim etish bilangina cheklanmaydi. Zamonaviy kutubxona foydalanuvchining axborotga bo'lgan ehtiyojini tezkor, qulay va ishonchli shaklda qondiruvchi, bosma va elektron resurslarni birlashtiruvchi, raqamli texnologiyalar asosida xizmat ko'rsatuvchi axborot instituti sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli axborot-kutubxona xizmatlari sifatini oshirish masalasi faqat moddiy-texnik bazani mustahkamlash yoki yangi texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq emas. Mazkur jarayonning muhim shartlaridan biri xizmatlarni tashkil etish, foydalanuvchilarning huquqlarini ta'minlash, axborot resurslaridan foydalanish tartibini belgilash va yangi xizmat shakllarini huquqiy jihatdan tartibga soluvchi normativ-huquqiy bazaning zamonaviy talablarga muvofiqligidir.

O'zbekiston Respublikasida axborot-kutubxona faoliyatining asosiy huquqiy poydevorini 2011-yil 13-apreldagi O'RQ-280-son "Axborot-kutubxona faoliyati to'g'risida"gi Qonun tashkil etadi [3]. Mazkur qonunda axborot-kutubxona faoliyatining asosiy tushunchalari, vazifalari, axborot-kutubxona muassasalarining huquq va majburiyatlari, fondlarni shakllantirish va saqlash, foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatish hamda axborot-kutubxona resurslaridan foydalanish bilan bog'liq asosiy munosabatlar belgilangan. Qonunning mavjudligi sohani huquqiy jihatdan tartibga solishning fundamental asosini yaratgan bo'lsa-da, raqamli muhitning jadal rivojlanishi kutubxona xizmatlarining yangi shakllari va ular bilan bog'liq huquqiy munosabatlarni yanada aniq tartibga solishni talab etmoqda.

Maqolaning maqsadi — O'zbekistonda axborot-kutubxona xizmatlari sifatini oshirishda normativ-huquqiy bazaning o'rnini aniqlash, uning zamonaviy kutubxonachilik talablariga muvofiqligini tahlil qilish va mavjud huquqiy tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlarini asoslashdan iborat.

Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, tizimli va qiyosiy tahlil, ilmiy adabiyotlarni o'rganish hamda xalqaro kutubxonachilik tashkilotlari tavsiyalarini umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Axborot-kutubxona xizmatlarini tartibga solishning huquqiy asoslari

Axborot-kutubxona xizmatining mazmuni, avvalo, foydalanuvchining axborot-kutubxona resurslaridan foydalanishini ta'minlash bilan bog'liq. O'zbekiston qonunchiligida axborot-kutubxona faoliyati axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida axborot-kutubxona fondlarini shakllantirish va axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni tashkil etish bilan bog'liq faoliyat sifatida belgilangan. Demak, axborot-kutubxona xizmatlari tushunchasining o'zidayoq zamonaviy texnologiyalardan foydalanish komponenti mavjud. "Axborot-kutubxona faoliyati to'g'risida"gi Qonun axborot-kutubxona xizmatining asosiy huquqiy poydevorini yaratgan. Unda foydalanuvchilarning axborot-kutubxona resurslaridan foydalanishi, ularning axborot va ma'naviy-ma'rifiy ehtiyojlarini qondirish, axborot-kutubxona muassasalarining faoliyatini tashkil etish kabi muhim masalalar tartibga solingan [3]. Qonunning 2011-yilda qabul qilinganligi esa uning qariyb o'n besh yillik amaliy tajriba bilan bog'langanini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, kutubxonachilik amaliyotining o'zi mazkur davr mobaynida sezilarli darajada o'zgardi. Elektron kataloglar, raqamlashtirilgan fondlar, masofaviy xizmatlar, elektron ma'lumotlar bazalari, onlayn foydalanuvchi xizmatlari va turli raqamli platformalar kutubxona faoliyatining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Shuning uchun huquqiy baza an'anaviy kutubxona xizmatlari bilan bir qatorda raqamli muhitda yuzaga keladigan munosabatlarni ham aniq va tizimli tartibga solishi zarur. 2019-yil 7-iyundagi PQ-4354-son "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi Prezident qarori sohani rivojlantirishning muhim yo'nalishlarini belgiladi [6]. Qarorda axborot-kutubxona markazlari faoliyatini rivojlantirish, jahon ilmiy-ta'lim axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, kutubxonalarni zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlash kabi vazifalar nazarda tutilgan [6]. Shunday qilib, O'zbekistonda axborot-kutubxona xizmatlarini rivojlantirish uchun huquqiy asos mavjud. Biroq huquqiy bazaning mavjudligi o'z-o'zidan uning zamonaviy kutubxona ehtiyojlariga to'liq mosligini anglatmaydi. Huquqiy tartibga solishning samaradorligi uning yangi xizmat shakllari va texnologik jarayonlarni qanchalik aniq qamrab olishi bilan ham belgilanadi.

Normativ-huquqiy baza va xizmatlar sifati o'rtasidagi bog'liqlik

Kutubxona xizmatining sifati odatda uning tezkorligi, qulayligi, foydalanish imkoniyati, axborotning ishonchliligi va foydalanuvchi ehtiyojiga mosligi bilan bog'liq. Mazkur ko'rsatkichlarning barchasi ma'lum darajada tashkiliy va texnologik imkoniyatlarga bog'liq bo'lsa-da, ularning barqaror ishlashi huquqiy jihatdan

belgilangan qoidalar va vakolatlar tizimini ham talab qiladi. Masalan, elektron xizmatning joriy etilishi uchun faqat kompyuter, dasturiy ta'minot va internet tarmog'ining mavjudligi yetarli emas. Elektron resursdan foydalanish huquqi, undan nusxa olish imkoniyati, mualliflik huquqining chegaralari, foydalanuvchining shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish, elektron xizmatdan foydalanish tartibi kabi masalalar ham aniq huquqiy yechimga ega bo'lishi kerak.

2023-yil 1-maydagi Vazirlar Mahkamasining 176-son qarori axborot-kutubxona sohasidagi ayrim davlat xizmatlarini tartibga solishni yanada rivojlantirdi. Xususan, nashrlarga UDK va BBK indeksleri, ISBN va ISSN xalqaro standart raqamlarini berish bo'yicha davlat xizmatlarini ko'rsatish tartiblari belgilandi [8]. Ushbu jarayonning davlat xizmatlari markazlari va Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali tashkil etilishi kutubxona-bibliografiya sohasidagi ayrim xizmatlarning raqamli davlat xizmatlari tizimiga integratsiyalashayotganini ko'rsatadi. Bu tajriba muhim xulosaga olib keladi: axborot-kutubxona sohasidagi huquqiy tartibga solish faqat muassasa ichki faoliyatini tartibga soluvchi normalar bilan cheklanmasdan, foydalanuvchi uchun yaratilayotgan zamonaviy elektron xizmatlarning huquqiy va ma'muriy mexanizmlarini ham qamrab olishi kerak.

Zamonaviy raqamli kutubxona xizmatlarining huquqiy muammolari

Raqamlashtirish kutubxonalar uchun katta imkoniyatlar yaratishi bilan birga yangi huquqiy masalalarni ham yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, elektron nusxa yaratish, raqamlashtirilgan asarlardan foydalanish, ularni masofadan taqdim etish, elektron ma'lumotlar bazalaridan foydalanish va raqamli resurslarni uzoq muddat saqlash masalalari alohida huquqiy yondashuvni talab qiladi. Xalqaro tajriba ham ushbu muammoning dolzarbligini ko'rsatadi. UNESCO materiallarida raqamli merosni saqlash jarayonida nusxa olish va raqamli kontentga kirishni ta'minlash mualliflik huquqi hamda foydalanish huquqlari bilan chambarchas bog'liqligi qayd etiladi. Texnologiyalar va axborotdan foydalanish shakllarining tez o'zgarishi esa mavjud huquqiy normalarni muntazam qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltirishi ta'kidlangan [11].

IFLA materiallarida ham kutubxonalarning raqamli muhitdagi faoliyatida mualliflik huquqi, foydalanuvchi maxfiyligi va internet orqali axborotdan foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi [12]. Xususan, zamonaviy kutubxona xizmatlari foydalanuvchining axborotga kirish huquqi bilan huquq egalarining manfaatlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashi kerak. O'zbekiston sharoitida ham bu masala

muhim. Kutubxonalar tomonidan fondlarni raqamlashtirish, elektron kataloglar va ma'lumotlar bazalarini rivojlantirish kengayib borayotgan sharoitda mualliflik huquqi bilan bog'liq istisnalar, kutubxonalarning raqamli nusxa yaratish vakolatlari, elektron resurslarni foydalanuvchilarga masofadan taqdim etish shartlari kabi masalalarning aniq huquqiy tartibga solinishi xizmatlar sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, elektron xizmatlarda foydalanuvchi to'g'risidagi ma'lumotlarning qayta ishlanishi shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish masalasini ham kun tartibiga olib chiqadi. Kutubxona foydalanuvchining shaxsiy ma'lumotlari, elektron murojaatlari, xizmatlardan foydalanish tarixi yoki boshqa identifikatsiya qiluvchi ma'lumotlari bilan ishlashi mumkin. Shu sababli raqamli kutubxona xizmatlarini rivojlantirishda foydalanuvchi maxfiyligi va ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash mexanizmlari ham muhim huquqiy komponent hisoblanadi.

Amaldagi huquqiy bazaning kuchli jihatlari va takomillashtirishga ehtiyoj

O'zbekistondagi mavjud normativ-huquqiy bazaning muhim ijobiy jihati shundaki, axborot-kutubxona faoliyati mustaqil qonun bilan tartibga solingan va keyingi yillarda ushbu sohani rivojlantirishga qaratilgan Prezident hamda Hukumat hujjatlari bilan to'ldirib borilgan. Biroq zamonaviy kutubxonachilikning rivojlanish dinamikasi huquqiy tartibga solishning yangi bosqichini talab qilmoqda. Bizningcha, asosiy muammo mavjud huquqiy normalarning yo'qligidan ko'ra, ularning **raqamli xizmatlarning tezkor rivojlanishi bilan mutanosib ravishda yangilanib borishi va turli huquqiy hujjatlar o'rtasida tizimli uyg'unlashtirilishi** masalasidadir.

Bu jihatdan quyidagi muammolarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. **Raqamli kutubxona xizmatlarining huquqiy maqomini yanada aniqlashtirish zarurati.** Elektron katalog, raqamli fond, masofaviy xizmat, elektron yetkazib berish kabi xizmatlarning huquqiy chegaralari aniq va tizimli belgilanishi lozim.
2. **Mualliflik huquqi va kutubxona manfaatlari o'rtasidagi muvozanat.** Raqamlashtirish jarayonida asarlarni nusxalash, saqlash va foydalanuvchiga taqdim etishning qonuniy chegaralari kutubxonalarning real ehtiyojlarini hisobga olgan holda yanada aniqlashtirilishi muhim.
3. **Foydalanuvchi huquqlarining raqamli muhitdagi kafolatlari.** Foydalanuvchining elektron resurslardan foydalanishi, axborot olish imkoniyati

va shaxsiy ma'lumotlarining himoyasi o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqilishi zarur.

4. **Xizmat sifatini baholashning huquqiy va tashkiliy mexanizmlari.** Zamonaviy kutubxona faoliyatini faqat fond hajmi yoki foydalanuvchilar soni bilan baholash yetarli emas. Elektron xizmatlardan foydalanish, xizmatning tezkorligi, foydalanuvchi qoniqishi, masofaviy xizmatlarning qamrovi kabi ko'rsatkichlardan foydalanishning metodik va tashkiliy asoslarini kuchaytirish maqsadga muvofiq.
5. **Normativ hujjatlarning texnologik o'zgarishlarga moslashuvchanligi.** Sun'iy intellekt, raqamli kolleksiyalar, bulutli texnologiyalar va yangi axborot xizmatlari rivojlanayotgan sharoitda huquqiy baza faqat mavjud texnologiyalarni qayd etib qolmasdan, yangi texnologiyalar yuzaga kelganda qo'llash mumkin bo'lgan umumiy va moslashuvchan prinsiplarni ham nazarda tutishi lozim.

Normativ-huquqiy bazani takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari

Tahlillar asosida axborot-kutubxona xizmatlarini huquqiy jihatdan ta'minlashni takomillashtirish bo'yicha bir qator yo'nalishlarni taklif etish mumkin.

Birinchi yo'nalish — raqamli axborot-kutubxona xizmatlarini huquqiy jihatdan aniq belgilash. Amaldagi qonunchilikda raqamli xizmatlarning mazmuni va ularni ko'rsatish tartiblarini yanada batafsil ifodalash zarur. Bunda elektron katalog, raqamli fond, masofaviy xizmat, elektron axborot yetkazib berish va raqamli ma'lumotlar bazasi kabi tushunchalarning yagona huquqiy terminologiyasi shakllantirilishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchi yo'nalish — kutubxonalar uchun mualliflik huquqi istisnolarini zamonaviy raqamli muhit nuqtayi nazaridan takomillashtirish. Kutubxonalarning ilmiy-ta'limiy va madaniy vazifalarini bajarishi uchun zarur bo'lgan raqamlashtirish, saqlash va qonuniy foydalanish holatlarining huquqiy chegaralari aniq belgilanishi kerak. Xalqaro tajriba bunday muvozanat kutubxonalarning bilim va axborotdan foydalanishni ta'minlashdagi ijtimoiy funksiyasi uchun muhimligini ko'rsatadi.

Uchinchi yo'nalish — foydalanuvchilarning raqamli huquqlarini mustahkamlash. Axborot-kutubxona xizmatlaridan foydalanishda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, foydalanuvchi maxfiyligi, elektron murojaatlar va xizmatlardan masofadan foydalanish kafolatlarini yagona yondashuv asosida rivojlantirish zarur.

To'rtinchi yo'nalish — xizmatlar sifatini baholashning zamonaviy mezonlarini joriy etish. Normativ-huquqiy hujjatlarda yoki tegishli uslubiy hujjatlarda xizmatlar sifatini baholashning minimal ko'rsatkichlari belgilanishi mumkin. Bunda foydalanuvchi qoniqishi, xizmatdan foydalanish qulayligi, elektron xizmatlarning mavjudligi, axborotni taqdim etish tezkorligi va inklyuziv foydalanish imkoniyatlari kabi ko'rsatkichlar hisobga olinishi lozim.

Beshinchi yo'nalish — normativ-huquqiy hujjatlarni muntazam monitoring qilish mexanizmini kuchaytirish. Raqamli texnologiyalar tez o'zgarayotgan sharoitda qonunchilikni uzoq muddat davomida o'zgartirmasdan saqlash o'rniga, uning amaliyotdagi samaradorligini muntazam baholab borish, kutubxona mutaxassislari, huquqshunolar, IT mutaxassislari va foydalanuvchilar ishtirokida takliflar ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Oltinchi yo'nalish — kutubxona xizmatlarining huquqiy, texnologik va tashkiliy komponentlarini o'zaro bog'liq holda rivojlantirish. Huquqiy baza texnologik modernizatsiyadan alohida qaralmasligi kerak. Yangi xizmat turi joriy etilayotganida uning texnik imkoniyati bilan bir qatorda huquqiy maqomi, foydalanuvchi huquqlari, axborot xavfsizligi va mualliflik huquqi masalalari ham oldindan baholanishi lozim.

Xulosa

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, axborot-kutubxona xizmatlari sifatini oshirish masalasini faqat moddiy-texnik bazani yangilash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish yoki xodimlarning kasbiy malakasini oshirish doirasida ko'rib chiqish yetarli emas. Ushbu omillar bilan bir qatorda ularning samarali ishlashini ta'minlovchi zamonaviy va izchil normativ-huquqiy baza ham zarur. O'zbekistonda axborot-kutubxona faoliyatining asosiy huquqiy poydevori shakllangan bo'lib, O'RQ-280-son Qonun hamda keyingi yillarda qabul qilingan Prezident va hukumat hujjatlari sohani rivojlantirishning muhim huquqiy asoslarini yaratgan. Shu bilan birga, raqamli kutubxona xizmatlarining kengayishi huquqiy tartibga solish oldiga yangi talablarni qo'ymoqda.

Maqolaning ilmiy yangiligi shundan iboratki, axborot-kutubxona xizmatlari sifati va normativ-huquqiy baza o'rtasidagi munosabat **“texnologik imkoniyat — tashkiliy mexanizm — huquqiy kafolat — xizmat sifati”** o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqildi. Mazkur yondashuvga ko'ra, xizmatlarni raqamlashtirish jarayonida huquqiy komponentni keyingi bosqichdagi masala sifatida emas, balki xizmatni loyihalash va joriy etishning dastlabki shartlaridan biri sifatida qarash lozim.

Amaliy jihatdan esa axborot-kutubxona qonunchiligini raqamli xizmatlarning huquqiy maqomi, elektron resurslardan foydalanish, mualliflik huquqi istisnolari, foydalanuvchilarning raqamli huquqlari, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va xizmat sifatini baholash mexanizmlari bilan boyitish soha rivojining keyingi bosqichlari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, zamonaviy kutubxonaning sifatli, ochiq, qulay va innovatsion xizmat ko'rsatish imkoniyati faqat texnologiyaga emas, balki ushbu texnologiyadan qonuniy va samarali foydalanish imkonini beruvchi huquqiy muhitga ham bog'liq. Shu sababli normativ-huquqiy bazani muntazam ravishda zamonaviy kutubxonachilik amaliyoti bilan uyg'unlashtirib borish axborot-kutubxona xizmatlarini rivojlantirishning strategik yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonuni. 2003-yil 11-dekabr, O'RQ-560-II-son.
2. O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonuni. 2006-yil 20-iyul, O'RQ-42-son.
3. O'zbekiston Respublikasining "Axborot-kutubxona faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. 2011-yil 13-aprel, O'RQ-280-son. — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.
4. O'zbekiston Respublikasining "Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonuni. 2015-yil 9-dekabr, O'RQ-395-son.
5. O'zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonuni. 2019-yil 2-iyul, O'RQ-547-son.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi qarori. 2019-yil 7-iyun, PQ-4354-son.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevraldagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-112-son qarori.
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Axborot-kutubxona sohasida davlat xizmatlari ko'rsatishining ayrim ma'muriy reglamentlarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori. 2023-yil 1-may, 176-son.

9. O‘z DSt 1214:2009. Axborot-kutubxona faoliyati, bibliografiya. Atamalar va ta’riflar.
10. O‘z DSt 1215:2009. Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari.
11. UNESCO. *Documentary Heritage at Risk: Policy Gaps in Digital Preservation*. — UNESCO, 2021.
12. IFLA. *Public Access Policy Toolkit for Libraries*. — International Federation of Library Associations and Institutions.
13. IFLA. *Copyright and Libraries: An Introduction*. — IFLA Publications.